

Tomislav Markus

IVAN KUKULJEVIĆ U POLITIČKOM ŽIVOTU
HRVATSKE U RAZDOBLJU 1843. – 1867. GODINE.
PRILOG ISTRAŽIVANJU NJEGOVE
POLITIČKE DJELATNOSTI

Tomislav Markus
Hrvatski institut za povijest
Zagreb

UDK 929:32 Kukuljević Sakcinski, I.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 5.2.2009.
Prihvaćeno: 7.10.2009.

Autor analizira političko djelovanje Ivana Kukuljevića-Sakcinskoga, hrvatskog političkog i kulturnog djelatnika, od 1843. do 1867. godine. Prije revolucije Kukuljević je branio municipalna prava Trojedne Kraljevine i kritizirao politiku mađarske prevlasti. U vrijeme revolucije 1848. – 1849. Kukuljević se zalagao za neovisnost Hrvatske o Ugarskoj i povezivanje s austrijskim pokrajinama na austroslavističkim i federalističkim osnovama. U vrijeme Bachova apsolutizma nije se mogao baviti politikom, ali je radio na prikupljanju povijesnih dokumenata i počecima historiografije u Hrvatskoj. Nakon obnove ustavnosti bio je član Banske konferencije te veliki župan Zagrebačke županije od početka 1861. do ljeta 1867. U Hrvatskom saboru 1861. podupro je čl. XLI/1861., u kojem se govori o pravnom i stvarnom prekidu svih veza između Ugarske i Trojedne Kraljevine, osim kraljeve osobe, a pregovore s Mađarima uvjetuje njihovim priznanjem hrvatske autonomije i zemljišne cjelovitosti. Podupro je i Pricinu izjavu, kojom se načelno priznaje postojanje zajedničkih poslova s austrijskim zemljama, iako se odbacuje slanje zastupnika u bečko Carevinsko vijeće. Kasnije je Kukuljević bio član Narodno-samostalne stranke, koja je nastojala postići dogovor s Bečom prije Mađara. Hrvatsku državnu autonomiju i cjelovitost branio je u Saboru 1865./7. godine. Uklo-njen je s položaja velikog župana zbog narodnjačke i antidualističke orijentacije.

Ključne riječi: Ivan Kukuljević, Hrvatska, Habsburška Monarhi-ja, nacionalna autonomija

Političko djelovanje Ivana Kukuljevića u političkom i povijesnom kontekstu

Kukuljevićeva rana djelatnost razvijala se u složenim političkim i društvenim okolnostima. Krajem 18. stoljeća Hrvatski je sabor, nakon centralizatorskih reformi cara Josipa II., donio odluke o čvršćem povezivanju s Ugarskom kao jačom državom, s kojom bi se lakše provodio otpor protiv bečke centralizacije.¹ Već tada se jasno mogla primijetiti osnovna dilema hrvatske državne politike, koja će ostati aktualna do 1918. i koja je bila posljedica uklještenosti između dva moćna politička središta: Beča i Pešte. Nakon bečke centralizacije hrvatski su političari – do 1848. pretežno plemstvo, nakon toga građanstvo – oslonac tražili u Pešti, a pod mađarskim pritiskom tražili su podršku u Beču. Peštanski mađarski hegemonizam bio je uglavnom manje zlo od bečkog centralizma, koji je, u nekoliko navrata, uspio potpuno poništiti hrvatsku autonomiju. Municipalna prava Hrvatske i Slavonije bila su specifičan oblik pokrajinske autonomije, ne prava državnost u modernom smislu, ali i takva bila su cilj kasnijih nacionalnih pokreta malih naroda u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. Do 1848. ona su bila izraz staleške državnosti, ali kasnije su postala osnovica izgradnje hrvatske nacionalne (političke) autonomije u okviru Monarhije. Hrvatski ustupci ugarskoj strani poklopili su se s početkom mađarskog nacionalizma, predvođena plemstvom, koji je do 1840-ih godina Ugarsku pretvorio u mađarsku državu s mađarskim kao službenim jezikom. Hrvatski su zastupnici pružali otpor mađarskim nastojanjima i branili autonomna hrvatska prava. U tome su imali podršku Bečkog dvora, koji je uglavnom podupirao hrvatsku autonomiju kao sredstvo protuteže prema znatno jačoj mađarskoj eliti i odbijao sankcionirati zaključke Mađarskog sabora, kojima se nastojalo izbrisati hrvatsku političku posebnost. Habsburgovci su do revolucije 1848. uglavnom odbijali potvrditi one zaključke Mađarskog sabora koji su bili protivni hrvatskoj autonomiji, a povremeni ustupci Mađarima – poput zabrane ilirskog imena 1843. u politici – bili su više formalne naravi. Od početka 1840-ih godina u Banskoj se Hrvatskoj pojavljuju prve političke stranke, tada još u smislu labavo povezanih struja oko određenog programa. Narodna ili Ilirska stranka, kojoj su pripadali svi preporoditelji, mnogi svećenici i većina građanske inteligencije, branila je municipalna prava protiv Mađara, oslanjala se na Bečki dvor i povremeno surađivala s konzervativnim mađarskim velikašima. Horvatsko-vugerska stranka, koju su činili većina sitnih plemića-jednoselaca – koji su se plašili ukinuća poreznih privilegija te neki trgovci i svećenici, zalagala se za čvršće veze s Ugarskom i bila spremna na veće ustupke Mađarima, a u nekim slučajevima na potpuno odreknuće od municij-

¹ O političkim prilikama u Hrvatskoj i Slavoniji od kraja 18. stoljeća do 1848. pišu detaljnije: Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973.; Isti, *Hrvatski narodni preporod – Ilirski pokret*, Zagreb 1988.; Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875*, Zagreb 1989.; Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835-1918)*, Zagreb 1999.; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.

palnih prava i spajanje s Mađarskom. Narodna stranaka, kojoj je 1840-ih godina pripadao i Kukuljević, ubrzo je stekla prevlast u županijskim skupštinama, osim onoj Zagrebačke županije, gdje su “mađaroni” imali prevlast od 1845. do 1848. godine.

* * *

Ivan Kukuljević² rodio se u Varaždinu 1816. u vojničkoj obitelji. Od 1833. do 1842. službovao je u austrijskoj vojsci, nakon čega napušta časničku karijeru i pridružuje se ilirskom krugu oko Ljudevita Gaja. U jednom tadašnjem pismu ocu naveo je da vojnu službu napušta jer ne želi kratki životni vijek provesti u ropskom slušanju zapovijedi i gušenju slobodarskih težnji naprednih naroda, koji njegovu narodu i domovini nisu ništa loše učinili.³ Već 1842. šalje jedan manji članak Ljudevitu Gaju koji je ostao neobjavljen, a u kojem zagovara osnivanje autonomne hrvatske vlade i uvođenje narodnog jezika u javne poslove.⁴ U to vrijeme Kukuljević, u dva njemački pisana članka, brani ilirski pokret od optužbi za separatizam i ističe njegovu proaustrijsku orijentaciju.⁵ Već u prvoj polovici 1843. Kukuljević aktivno sudjeluje u skupštinama Zagrebačke županije govoreći protiv cenzure i proganjanja ilirskog imena te protiv nametanja mađarskog jezika. U jednom govoru iz ljeta 1843. Kukuljević smatra da Mađari rade na uništenju Hrvata i drugih Slavena i poziva na ujedinjenje svih narodnih snaga u Hrvatskoj protiv mađarskog pritiska.⁶

Široj je javnosti mladi Kukuljević postao poznat kada je, u svibnju 1843., prvi izrekao, nakon više stoljeća, hrvatski govor u Hrvatskom saboru u kojem je tražio uvođenje narodnog jezika u javne poslove. Tek bi time, smatra Kukuljević, dobio smisao saborski prijedlog da se na Zagrebačkoj akademiji osnuje katedra za narodni jezik i književnost. Uvođenje njemačkog, talijanskog i latinskog jezika u javne i kulturne krugove viših slojeva otuđilo je elitu hrvatskog naroda od širokih narodnih slojeva i od susjednih slavenskih naroda. Kukuljević navodi primjer Mađara, koji

² Kukuljevićeva javna djelatnost, s naglaskom stavljenim na politički rad, obrađivana je vrlo rano, već u 19. stoljeću (Stjepan Mirković [Đuro Deželić], *Ivan Kukuljević Sakcinski*, Zagreb 1861., Tadija Smičiklas, *Život i djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, Zagreb 1892.). U novije vrijeme postoji nekoliko rasprava, u kojima se detaljnije analizira Kukuljevićeva politička i znanstvena djelatnost (Jaroslav Šidak, *Politička djelatnost Ivana Kukuljevića Sakcinskoga*, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, str. 221–277; Isti, *Ivan Kukuljević – osnivač moderne hrvatske historiografije*, *Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti*, Zagreb 1981., str. 297–322; Agneza Szabo, *Ivan Kukuljević Sakcinski i hrvatske središnje kulturne ustanove u Zagrebu u 19. stoljeću*, *Kaj. Časopis za književnost, kulturu i umjetnost*, sv. 24, Zagreb 1991., str. 55–64; Stjepan Hajduk, *Ivan Kukuljević – povjesničar*, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, god. 10, br. 11, Varaždin 1998., str. 271–283). Šidakove dvije rasprave do danas su najtemeljnije analize Kukuljevićeva života i javne djelatnosti. Kukuljevićeva djelatnost, posebno politička, spominje se, uglavnom usputno, u mnogim monografijama, koje obrađuju hrvatsku povijest 19. stoljeća.

³ Milan Prelog, *Slavenska renesansa 1780-1848*, Zagreb 2007., str.193.

⁴ Šidak, *Politička djelatnost*, str. 222.

⁵ *Luna* 24.9.1842./77, 28.9.1842./78 (“Die Nationalität in Kroatien und Slavonien”).

⁶ Mirković, *Ivan Kukuljević*, str. 7–8, 13–18. Baron Josip Neustädter, u kasnije pisanim sjećanjima, spominje kako je Kukuljević, sa zvonkim glasom, visokim stasom i vojničkim držanjem, ostavljao snažan utisak na suvremenika i slušatelje (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 225–226).

odlučno nastoje oko širenja svojeg jezika i eliminiranja preživjele latinštine. I svi drugi europski narodi koriste se u javnim poslovima svojim narodnim jezikom, samo Hrvati robuju tuđim ili čak mrtvim jezicima. Kukuljević ističe da se narodni jezik ne govori samo na području Trojedne Kraljevine, već i znatno šire, kao ogranak velikog slavenskog govora, te da je to bio diplomatski jezik u prošlosti, kod srednjovjekovnih hrvatskih i srpskih vladara. Zbog svoje duge i slavne prošlosti, taj se jezik može odmah uvesti u javne poslove, čak i bez kraljeve potvrde. Staleške zastupnike Kukuljević plaši tada čestom temom, mogućnošću smrti hrvatskog naroda ako se ne odbaci tuđi i usvoji narodni jezik.⁷ Plemstvo i svećenstvo, izuzev nekih mladih svećenika, Kukuljevićev je prijedlog tada dočekalo prilično hladno. Važno je da je taj govor Kukuljević izrekao na štokavskom, a ne na materinskom kajkavskom jeziku.

Za uvođenje narodnog jezika Kukuljević se zalagao i u skupštini Varaždinske županije u veljači 1844., kada je optužio velikog župana Ivana Erdödyja da doprinosi političkim nemirima i stranačkim sukobima. I tada Kukuljević navodi kao uzor Mađare, koji su složnim naporima prevladali mnoge zapreke, mnogo veće od onih koje postoje u nacionalno homogenoj Hrvatskoj.⁸ U jednom drugom govoru, također iz veljače 1844., Kukuljević se ponovno založio za stvaranje autonomne hrvatske vlade ("Konsiliuma"), koji bi bio neovisan o Ugarskom namjesništvu, jer je ono potpuno prožeto mađarizatorskim i antislavenskim duhom. Autonomna vlada osnovni je uvjet za gospodarski i kulturni napredak i očuvanje hrvatske narodne posebnosti.⁹ Srpanjske žrtve 1845. Kukuljević je shvaćao kao najvažniji prilog učvršćenju hrvatske narodnosti u borbi protiv mađarske (i mađaronske) prevlasti.¹⁰ I u Hrvatskom saboru 1845. Kukuljević se zalagao za uvođenje autonomne vlade kao preduvjeta za uvođenje narodnog jezika u javne poslove.¹¹

Kukuljević je, od 1845. do kraja 1847., podupirao suradnju narodnjaka/iliraca s ugarskim konzervativcima. U tom je svojstvu prisustvovao peštanskom sastanku u studenome 1846. na kojem su konzervativci donijeli svoj program.¹² Kukuljević je prijedlog za uvođenje narodnog jezika ponovio u Hrvatskom saboru u listopadu 1847. u znatno povoljnijim okolnostima. I tu je istaknuo da je uvođenje narodnog jezika u javne poslove osnovni uvjet političkog, društvenog, kulturnog i gospodarskog napret-

⁷ *Branislav*, str. 17–19. "Branislav" je bio ilegalni list – točnije periodička brošura – koju su narodnjaci, pod pritiskom cenzure, tiskali u Beogradu 1844. i potajno prevažali u Hrvatsku. O tome detaljnije: Jaroslav Šidak, O uredniku i značenju ilirskog "Branislava", *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, str. 153–165. Kukuljević je bio usko vezan uz ovaj list, koji je objavio nekoliko njegovih županijskih i saborskih govora, i slao ga je besplatno na nekoliko adresa (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 228).

⁸ *Branislav*, str. 19–20.

⁹ *Branislav*, str. 20–21.

¹⁰ *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, 29.3.1845./26.

¹¹ Šidak, *Politička djelatnost*, str. 231. Tada se Kukuljević zalagao da se Sabor pozabavi i drugim pitanjima, poput razvoja nekih gospodarskih grana i osnivanja kulturnih ustanova (Isto, str. 232–233).

¹² Isto, str. 234.

ka. Hrvati i susjedni južnoslavenski narodi imali su slavnu prošlost, ali ona je uglavnom ostala skrivena, jer su služili tuđim gospodarima i koristili se tuđim jezikom. Kukuljević analizira i odbacuje sve glavne prigovore svojem prijedlogu, od latinskog sadržaja hrvatskih zakona preko slabije vještine korištenja narodnim jezikom među elitom, do dopisivanja s ugarskim područjima i kraljem.¹³ Svoj je, u međuvremenu prihvaćen, prijedlog Kukuljević branio i početkom 1848. na skupštini Varaždinske županije. Tu je, pobijajući mađaronske prigovore, naveo da takve odluke spadaju u unutarnje poslove Trojedne Kraljevine o kojima Ugarski sabor ne može odlučivati. Mađari moraju biti zahvalni Hrvatima, koji su ih spasili od Osmanlija, a ne ih ometati u nastojanju da ostvare osnovna narodna prava.¹⁴

Od 1845. Kukuljević je službovao kao kotarski sudac u Varaždinskoj županiji i na tom ga je mjestu zateklo izbijanje revolucije. U ožujku 1848. stvorena je samostalna mađarska vlada, koja je preuzela ministarstva vanjskih, vojnih i financijskih poslova, a veza Mađarske i Austrije svedena je na formalnu personalnu uniju.¹⁵ U Hrvatskoj je nacionalni pokret odbio svaku vezu s mađarskom vladom i istaknuo potrebu za očuvanjem integriteta Habsburške Monarhije. Kralj je imenovao graničarskog pukovnika Josipa Jelačića hrvatskim banom radi očuvanja neovisnosti Hrvatske o mađarskoj vladi. Jelačić je, uz punu podršku narodnjaka, donio nekoliko odluka u travnju i svibnju 1848. g.: prekinuo je sve veze s mađarskom vladom, proglasio ukidanje kmetskih podavanja, uveo prijeki sud, srušio mađaronsku vlast u Zagrebačkoj županiji i sazvaio Sabor. Kukuljević je aktivno sudjelovao u revoluciji 1848. – 1849. g. pišući novinske članke, obučavajući odrede narodne garde i nabavljajući novac i oružje za Jelačićeve odrede. Bio je, s Gajem i A. Vranyczanyjem, član "trijumvirata", kako su ga suvremenici nazvali, ali koji nije imao nikakve stvarne ovlasti niti je mogao praktično djelovati, jer je samo Kukuljević boravio tada u Zagrebu. Već 17. ožujka Kukuljević drži govor u narodnoj skupštini u Zagrebu i traži hitno djelovanje zbog naglih političkih promjena. Kao osnovnu potrebu Kukuljević navodi sazivanje Hrvatskog sabora, koji bi trebao urediti nove odnose prema Beču i Pešti. U tom smislu predlaže slanje delegacije u Beč, koja će od kralja i banskog namjesnika zagrebačkog biskupa Haulika izmoliti sazivanje Sabora.¹⁶ Kukuljevićev je prijedlog prihvaćen i on je bio član hrvatskog poslanstva koje je kralju, krajem ožujka 1848., predalo "Narodna zahtijevanja" u skraćenom obliku peticije.

¹³ *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, 30.10.1847./87. Kukuljevićev prijedlog jednoglasno je prihvaćen.

¹⁴ Mirković, Ivan Kukuljević, str. 28–38. J. Šidak ocjenjuje da je taj Kukuljevićev govor prava povijesna rasprava u kojoj se dokazuje državna posebnost Hrvatske prema Ugarskoj kroz stoljeća (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 235).

¹⁵ O političkim prilikama u Hrvatskoj i Slavoniji za vrijeme revolucije 1848. – 1849. pišu Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, Zagreb 1979.; Petar Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb 1986.; Tomislav Markus, *Hrvatski politički pokret 1848-1849. godine*, Zagreb 2000.; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.

¹⁶ *Novine dalmat.-horvatsko-slavonske*, 18.3.1848./23. O Kukuljevićevu političkom djelovanju u proljeće 1848. piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 236–239.

Kukuljević je bio jedan od prvih koji su, u travnju 1848., predložili sazivanje slavenskog kongresa u Pragu kao pandana njemačkom kongresu u Frankfurtu. Kongres je trebao nastojati oko slobode i povezivanja slavenskih “plemena” u Austriji po uzoru na Nijemce. Kukuljević pritom prihvaća očuvanje saveza s Ugarskom, ali isključivo na temelju narodne i političke ravnopravnosti, osuđujući mađarsku prevlast nad drugim ugarskim narodima. Tražio je da carska dinastija omogući zemljišnu cjelovitost Trojedne Kraljevine pridruženjem Dalmacije, istočne Istre i nekih pograničnih mjesta Kranjske te dobrovoljno pridruženje Kranjske i slovenskog dijela Štajerske i Koruške, koje bi s Trojednom Kraljevinom vezala samo banska vlast. Slovenska bi područja trebala stupiti u “slobodan savez” s Trojednom Kraljevinom u kojoj bi zadržala svoje političke posebnosti.¹⁷ Prilikom osnivanja Banskog vijeća u svibnju 1848. Kukuljević je ušao u Bojni i Prosvjetni odsjek. Bio je u poslanstvu koje je Bansko vijeće u svibnju 1848. uputilo u Sremske Karlovce i Beograd, ali o njegovim rezultatima nije ništa poznato.¹⁸ Postoji podatak da je u svibnju 1848. održao kraći govor na sjednici Srpskog glavnog odbora u kojem je rekao da su Rim i Bizant u prošlost “pocijepali” Hrvate i Srbe, ali da to sada neće nikome uspjeti.¹⁹

Hrvatski je sabor u lipnju 1848. potvrdio odluku bana Jelačića o prekidu svih veza s mađarskom vladom i raskinuće spone između Ugarske i Hrvatske.²⁰ Sabor je, kao temeljne hrvatske zahtjeve, naveo obnovu jedinstva carstva s vanjskim, vojnim i financijskim poslovima kao zajedničkim za sve zemlje te široku državnu autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske s priključenjem Dalmacije i Vojne granice. Izjasnio se i za narodnu ravnopravnost, ne samo u Ugarskoj, već i u cjelokupnoj Monarhiji, iako nije tražio, kako se često kasnije tvrdilo u historiografiji, njezino preuređenje na (kon)federativnoj osnovi. Sabor se založio za pobliže neodređeno povezivanje Trojedne Kraljevine sa slovenskim područjima i Srpskom vojvodinom, ali pojavile su se i rasprave oko pitanje ingerencija bana i vojvode te pitanje pripadnosti Srijema. Iako je ustanova virilista zadržana, Sabor je ukinuo staleške nejednakosti, uveo oporezivanje svih slojeva stanovništva i potvrdio Jelačićevu odredbu o ukinuću kmetskih podavanja i neograničeno pravo seljačkog raspolaganja selišnim posjedima, ali uz odštetu plemstvu i svećenstvu za ukinuta urbarijalna podavanja. Zbog teških političkih i vojnih okolnosti, Sabor je donio

¹⁷ *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*, 20.4.1848./37.

¹⁸ U ranijoj historiografiji postojala su mišljenja da je Kukuljević u Karlovcima i Beogradu sklopio neku vrstu hrvatsko-srpskog sporazuma po pitanju zajedničke obrane od Mađara, ali o tome, kako je primijećeno, nema podataka u izvorima. Čini se da je jedini cilj poslanstva bila moralna podrška Hrvata srpskom pokretu u južnoj Ugarskoj i poticaj srbijanskoj vladi za protumađarsku politiku (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 238–239).

¹⁹ Prelog, *Slavenska renesansa*, str. 328.

²⁰ O Hrvatskom saboru 1848. pišu: Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije*, str. 115–248; Tomislav Markus, *Hrvatski politički pokret*, str. 115–155; Ivo Perić, *Hrvatski državotvorni sabor*, sv. 1, Zagreb 2000.; Nikša Stančić, *Hrvati “državni sabor” 1848: na razmeđu epoha i sukobljenih legaliteta*, u: Iskra Iveljić – Josip Kolanović – Nikša Stančić, *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. 1, Zagreb 2001., str. 29–63.

odluku o svojoj odgodi i prestao s radom 9. srpnja 1848., ali više se nikada nije ponovno sastao u istom sazivu.

Kukuljević je izabran u Hrvatski sabor 1848. u Belskom kotaru u Varaždinskoj županiji i aktivno je sudjelovao u njegovu radu. Bio je pripadnik umjerene liberalne većine koja je izbjegavala radikalna društvena i politička rješenja. Već na drugoj sjednici 6. lipnja izrekao je dulji govor u kojem je istaknuo da je od svih narodnih želja ispunjeno samo Jelačićevo imenovanje za bana. Od kralja bi trebalo tražiti da Jelačiću preda vojno zapovjedništvo u Dalmaciji i Slavoniji i da spriječi svako nasilje mađarske vlade, jer će inače Hrvati, kao ratoboran narod, oružjem osigurati svoju neovisnost.²¹ Kukuljević je komentirao i mogući odnos između bana i srpskog vojvode, ističući da se srpskim izglasavanjem vojvode nikako ne smanjuje banska vlast, jer se ona nikada nije protezala na Baranju, Bačku i Banat.²² Kukuljević je smatrao da za sada treba podržati srpske želje, posebno savez Vojvodine s Trojednom Kraljevinom, i sve moguće razlike staviti na stranu. Stoga Sabor treba imenovati odbor koji će se pridružiti srpskom poslanstvu na putu kralju u Innsbruck.²³ I u Saboru 1848. Kukuljević se založio za bliže povezivanje Hrvatske s austrijskim zemljama i s tamo živećim slavenskim narodima s jednom vladom, koja bi koncentrirala vojne, vanjske i financijske poslove. Na mogućnost da austrijski parlament ne primi hrvatsko poslanstvo Kukuljević je smatrao nerealnim da Hrvati proglase potpunu samostalnost. Predvidio je mogućnost ili da obnove savez s Ugarskom, ali na temelju potpune ravnopravnosti, ili da naknadno nastoje oko povezivanja s austrijskim zemljama.²⁴ Predložio je da Sabor pozove riječko poglavarstvo da izabere saborske zastupnike.²⁵

U komentaru pisma nadvojvode Johanna, koji je predložio hrvatsko-mađarske pregovore u Beču, Kukuljević je, početkom srpnja 1848., istaknuo da se najprije moraju opozvati protubanski manifesti kao uvreda nanesena banu i narodu, a zatim se mora postaviti nekoliko uvjeta: uz bana se mora pozvati i ugarski palatin (a ne predsjednik vlade), pregovorima moraju prisustvovati i predstavnici nemađarskih naroda, posebno Srba, pregovori se ne smiju držati u Beču, u kojem je snažno anti-slavensko raspoloženje, već u nekom štajerskom gradu.²⁶ Prilikom rasprave o refor-

²¹ Iveljić – Kolanović – Stančić, *Hrvatski državni sabor*, str. 374–375. O Kukuljevićevoj djelatnosti u Saboru 1848. piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 239–244.

²² Iveljić – Kolanović – Stančić, *Hrvatski državni sabor*, str. 388. Kukuljević je ovdje, svjesno ili nesvjesno, zaboravio spomenuti Srijem, na koji se banska vlast odavno protezala, a koji su Srbi nastojali uključiti u Vojvodinu. Kamen spoticanja bio je upravo Srijem, ne Banat ili Bačka.

²³ Isto, str. 408. Većina zastupnika nisu se složila s Kukuljevićevim mišljenjem da nije potrebno iznositi posebno odborsko mišljenje o srpskim zahtjevima.

²⁴ Isto, str. 432.

²⁵ Isto, str. 415.

²⁶ Isto, str. 471–472. Od Kukuljevićevih prijedloga prihvaćen je zahtjev da se pregovori protegnu i na Srbe i da ugarski poslanici budu i predstavnici drugih naroda. Nešto kasnije Kukuljević je svoj prijedlog nadopunio (prihvaćenim) zahtjevom da se od Mađara traži puštanje svih Slovaka i pripadnika drugih slavenskih naroda, koji su zatvoreni iz političkih i nacionalnih razloga (Isto, str. 487).

mama u Vojnoj granici Kukuljević se založio za to da se stvoreni zaključci odmah proglase i da se ne čeka na kraljevu potvrdu, pošto kralj ionako ima vezane ruke.²⁷ U raspravi oko urbarijalnog i seljačkog pitanja Kukuljević, i sam plemić, ustvrdio je da ne treba kriviti plemstvo za (bivše) kmetske odnose, već tuđinski, njemačko-mađarski duh, koji je donedavno vladao, a da je hrvatsko plemstvo uvijek branilo domovinu i vodilo puk prema slobodi i jednakosti. Suglasio se s mišljenjem većine da plemstvu pripada naknada za ukinuta urbarijalna podavanja i da se trebaju ukinuti tzv. manja kraljevska prava i seljacima omogućiti korištenje do tada vlastelinskih šuma.²⁸ Sabor je Kukuljevića izabrao u poslanstvo upućeno austrijskom parlamentu u Beču. To poslanstvo nije moglo biti primljeno, ali je objavio jedan manifest za austrijske narode, što ga je sastavio Lj. Vukotinović, u kojem se obrazlažu ciljevi hrvatskog političkog pokreta. U kolovozu 1848. Kukuljević je otišao k austrijskom generalu Radetzkom u sjevernu Italiju, otkuda je donio 10.000 forinti i 2.000 pušaka za narodnu stražu.

Krajem srpnja 1848. obavljani su neuspješni pregovori u Beču između Jelačića i predsjednika mađarske vlade L. Batthyanyja, jer mađarska strana nije željela pristati na zajedničke poslove za cijelu Monarhiju, odnosno odustati od faktične samostalnosti svoje zemlje. Mađarima je neprihvatljiv bio i zahtjev za priznavanjem Srpske vojvodine. Jelačić je u ljeto 1848. učvrstio bansku vlast u istočnoj Slavoniji, osim u većem dijelu Srijema, koji je i dalje bio pod kontrolom srpskog pokreta. Kralj je početkom rujna poništio protubanske manifeste i Jelačiću vratio sve ovlasti. Iz krugova bliskih carskom dvoru Jelačić je primao poticaje da počne s intervencijom, čiji je osnovni cilj bio uništenje mađarske samostalnosti i obnova cjelovitosti Habsburške Monarhije. Takva je intervencija primarno bila u interesu bečkog dvora, ali tada su mnogi, ne samo među Hrvatima, vjerovali da se može upotrijebiti u prilog ostvarenja nacionalne ravnopravnosti i, možda, šireg federalističkog preuređenja Monarhije. Intervenciju je podupirala i hrvatska javnost smatrajući da će biti u interesu nemađarskih naroda. Prije odlaska u rat Jelačić je donio uredbu o organizaciji Banskog vijeća ne kao neformalne vlade, već kao upravnog organa odgovornog njemu osobno. Jelačić, zbog slabe vrijednosti svojih odreda, nije mogao prodrijeti do Pešte i, nakon vijesti o novoj pobuni u Beču, krenuo je na zapad, prema austrijskim pokrajinama. Krajem listopada 1848. Jelačićevi su odredi sudjelovali, kao dio carske vojske, u gušenju bečke pobune. Hrvatska je javnost pobunu osudila kao dio njemačko-mađarskih "spletki" protiv slavenskih naroda Monarhije.

I Kukuljević je, poput drugih narodnjaka, opravdao Jelačićev pohod preko Drave u rujnu 1848. ističući da njegove odrede mora voditi ideja slavenske uzajamnosti, posebno s obzirom na narodnu ravnopravnost u Ugarskoj. Cilj rata mora biti unište-

²⁷ Isto, str. 513. Osim nekolicine konzervativno orijentiranih zastupnika, koji su i ovdje tražili da se zaključci podnesu kralju na potvrdu, velika je većina zastupnika tražila njihovo trenutno proglašenje zbog izvanrednih okolnosti, mogućih nemira u Granici i nemogućnosti da Hrvati nađu oslonac kod kralja.

²⁸ Isto, str. 524.

nje mađarske prevlasti i osiguranje narodne ravnopravnosti u Ugarskoj i šire, u čitavoj Habsburškoj Monarhiji. Habsburgovci, kao njemačka dinastija, moraju prihvatiti prevlast slavenskog elementa u Austriji na temelju povezivanja slavenskih naroda u austrijskim i ugarskim zemljama. No već je tada Kukuljević upozorio na opasnost da Hrvati i drugi slavenski narodi posluže kao nesvjesno oruđe reakcije.²⁹ O tome je detaljnije govorio nešto kasnije, kada je jačanje reakcionarnih snaga bilo lako vidljivo. U studenome 1848., opravdavajući gušenje bečke pobune kao njemačko-mađarske zavjere, upozorio je na reakcionarnu politiku bečke vlade, koja ne uvažava zasluge slavenskih naroda i koja je isključivo njemačka po svojem sastavu i političkoj orijentaciji. Posebno je kritizirao germanizatorske i centralističke pretenzije austrijske vlade i njezino nastojanje da Austrija ostane na čelu Njemačkog saveza kao, navodno, njemačka država.³⁰

Pri kraju 1848. u hrvatskoj se javnosti već počinju javljati prva upozorenja o jačanju reakcionarnih snaga, ali većinom se zadržavao pozitivan stav prema austrijskoj vladi, a postojala je i kratka inicijativa o slanju hrvatskih zastupnika u austrijski parlament. Od početka 1849. hrvatska javnost postupno prelazi u opoziciju prema austrijskoj vladi, ali zagrebački se listovi i dalje zalažu se federalizaciju Monarhije na austroslavističkim osnovama.³¹ U tome su posebno prednjačili listovi *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i *Novine dalmatinsko-hèrvatsko-slavonske*. Službeni organi, posebno Bansko vijeće, nije zagovaralo austroslavizam, ali je dosljedno branilo hrvatsku autonomiju. U Hrvatskoj je oštro osuđen Oktroirani ustav i rastjerivanje austrijskog parlamenta u ožujku 1849. zbog neustavnosti i centralizatorsko-germanizatorskih tendencija. Posebno je bilo nezadovoljstva zbog zadržavanja odvojenosti Dalmacije i Vojne granice od Provincijala i favoriziranje mađarskih konzervativaca u zauzetim krajevima Mađarske. Oktroirani ustav proglašen je samo u Vojnoj granici, ali Bansko vijeće odbilo njegovo proglašenje u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji. Opozicijska orijentacija u tadašnjoj Hrvatskoj nije značila postojanje neke organizirane protu-austrijske grupe, iako je vjerojatno bilo pojedinaca s takvom orijentacijom. Hrvatska službena politika nastojala je ići srednjim putem, tj. bez izravne konfrontacije s austrijskom vladom, ali i bez namjere da dobrovoljno prihvati centralizatorsku politiku. Predstavnici Banskog vijeća i Velikog saborskog odbora predali su kralju memorandum u travnju 1849. u kojem se moli potvrdu glavnih saborskih zaključaka o državnoj autonomiji i teritorijalnoj cjelovitosti Hrvatske te njezinu povezivanju sa

²⁹ *Slavenski Jug*, 1.9.1848./12.

³⁰ *Slavenski Jug*, 15.11.1848./44. Kukuljevićev je članak izazvao veliku pozornost i izvan Hrvatske, posebno među slavenskim listovima u austrijskim pokrajinama, najviše u Češkoj (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 247).

³¹ O zagrebačkim listovima u vrijeme revolucije i njihovim stavovima o različitim pitanjima detaljnije pišu Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije*; Tomislav Markus, *Slavenski Jug 1848.-1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2001.; Isti, *Zagrebačko političko novinstvo 1848.-1850. godine*, u: Isti, *Zagrebački politički listovi 1848.-1850. godine. Izabrani članci*, Zagreb 2005., Vlasta Švoger, *Südslawische Zeitung*, Zagreb 2002.; Ista, *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848.-1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb 2007.

susjednim slovenskim i srpskim područjima, ali nije postigla ništa, osim neodređenih fraza i izraza zahvalnosti “vazda vjernom hrvatskom narodu”. U svibnju 1849. Jelačić je, zloupotrebljavajući diktatorske ovlasti, potpisao “Privremeni zakon o tisku” protiv “radikalnog” pisanja dijela zagrebačkog tiska, a u srpnju 1849. naredio je Banskom vijeću da proglasi Oktroirani ustav u Hrvatskoj i Slavoniji. Njegovim proglašenjem u rujnu 1849. hrvatski je politički pokret doživio slom. Svi opozicijski listovi zabranjeni su do početka 1852. godine. Bansko je vijeće zamijenjeno 1850. Banskom vladom, koja je bila potpuno podređena austrijskoj vladi, koju je zamijenilo Namjesničko vijeće.

Od jeseni 1848. do kraja revolucije Kukuljević se bavio raznim djelatnostima, od pisanja novinskih članaka preko prikupljanja novaca za oružje do književnog rada. U jesen 1848. objavio je “Slavjanke”, ciklus pjesama, koje je završio još 1844., o slavenskim narodima i zemljama, te o onim narodima koji su od antike do sredine 19. stoljeća Slavenima činili zlo. U “Slavjankama” se Kukuljević založio za stvaranje saveza slavenskih naroda protiv Nijemaca i Mađara, koji im osporavaju nacionalnu ravnopravnost.³² Od kraja 1848. Kukuljević je bio član društva “Slavenska Lipa na slavenskom Jugu”, ali čini se da to nije posebno isticao. U prvim mjesecima 1849. uglavnom je boravio u Pešti, gdje je, po nalogu Banskog vijeća, prikupio mnoštvo dokumenata koji su se ticali hrvatske povijesti i prenio ih u Zagreb.³³ Bio je član spomenutog odbora, koji je u svibnju 1849. kralju predao adresu u kojoj se traži ispunjenje osnovnih zaključaka Sabora 1848. U kolovozu 1849. Bansko je vijeće izabralo Kukuljevića i M. Piškorca da banu Jelačiću objasne razloge odbijanja proglašenja Oktroiranog ustava. Privatni su razlozi spriječiti njihov odlazak, ali Kukuljević je Jelačiću poslao pismo u kojem opravdava odbijanje Banskog vijeća da proglasi Oktroirani ustav. Prihvatanje tog ustava značilo bi da se Hrvati odriču svoje autonomije, težnje za sjedinjenjem Dalmacije, Istre i slovenskih krajeva, “slavjansko-orientalske” budućnosti i utjecaja u Bosni i Srbiji. Ako bi Hrvati danas primili taj ustav, sutra bi morali primiti bilo kakav dekret iz Beča i tako bi njihova drevna autonomija potpuno nestala.³⁴

Nakon sloma mađarske revolucije Beč je postupno nametnuo centralizatorski poredak s forsiranjem njemačkog jezika kao službenog.³⁵ Hrvatski se sabor više nije sastao, već je kralj Franjo Josip I. naknadno sankcionirao neke njegove odredbe, koje nisu bile protivne centralističkoj politici. Tijekom 1850-ih godina hrvatska je politička autonomija postupno nestala, zemljom su upravljali germanizatorski

³² Ivan Kukuljević, *Slavjanke*, Zagreb 1848.

³³ Mnogo kasnije oko tih će se dokumenata dignuti puno prašine, jer će ih ban Khuen-Hedervary sredinom 1880-ih potajno vratiti u Peštu. O Kukuljevićevoj djelatnosti 1849. piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 248–249).

³⁴ Deželić, *Ivan Kukuljević*, str. 52, Kukuljević Jelačiću 9.8.1849.

³⁵ O stanju u Hrvatskoj i Slavoniji 1850-ih godina, te o tadašnjim hrvatsko-srpskim sporovima, temeljna je monografija Mirjane Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985. O početku tog razdoblja piše i Švoger, *Zagrebačko liberalno novinstvo*.

činnovnici, ukinuta je tradicionalna županijska autonomija i uveden je njemački jezik kao službeni za sve više organe upravne i sudske vlasti. Josip Jelačić nastavio je formalno obnašati bansku čast do smrti 1859., ali nije imao nikakve stvarne ovlasti. Zemljom su upravljali Namjesničko vijeće i druga administrativna tijela, koja su bila odgovorna neposredno bečkim ministarstvima. Među rijetkim dobitcima bilo je imenovanje Josipa Jurja Strossmayera za đakovačko-srijemskog biskupa 1850. godine. Bivši ilirci politički su se pasivizirali, neki su otišli u emigraciju (Kvaternik), neki su prihvatili državne službe (Mažuranić), nekima je onemogućena javna djelatnost (Kušlan), a većina je nastavila s književnim radom (Starčević, Šulek, Vukotinović, Kukuljević). Bečka je vlada tijekom 1850-ih provela nekoliko važnih reformi, posebno na području uređenja vlasničkih i ekonomskih odnosa, koji su bili temelj kasnijih modernizacijskih nastojanja domaće elite. No to je uvijek bilo u okviru centralističkog i germanizatorskog sustava i kao takvo podložno kritici domaće elite, čak i ako je imalo ekonomsko opravdanje. Nikakva opozicijska politička djelatnost nije bila moguća. U to vrijeme javljaju se prvi naglašeniji hrvatsko-srpski sporovi oko pitanja naziva (štokavskog) jezika i nacionalne pripadnosti stanovništva sa štokavskim govornim jezikom. U tome je posebno istaknutu ulogu imao srpski književnik Vuk S. Karadžić, koji je, slijedeći priznate slavističke autoritete (Dobrovskog, Kopitara, Šafaříka i druge), sve štokavce smatrao Srbima. Pojedini su ilirci, poput Šuleka, umjereno odgovorili na Karadžićevo poistovjećivanje štokavaca i Srba, ali Ante Starčević prvi je put iznio svoje uvjerenje da na slavenskom Jugu postoje samo dvije nacije: Hrvati i Bugari. Starčevićovo mišljenje ostalo je tada usamljeno.

U vrijeme apsolutizma Kukuljević je obavljao više dužnosti: ostao je i dalje zemaljski arhivar, bio je predsjednik Matice ilirske i predsjednik Društva za povjestnicu jugoslavensku te pokretač i urednik "Arkiva za povjestnicu jugoslavensku" kao glasnik istoimenog društva.³⁶ Tijekom 1850-ih godina putovao je po Dalmaciji, Bosni i Italiji, gdje je skupljao arhivsku građu i pripremao izdavanje povijesnih spisa. Od njih su posebno važni "Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae" u tri sveska (1861. – 1862.). Položio je, s Franjom Račkim, temelje znanstvenom proučavanju povijesti kod Hrvata. U to se vrijeme Kukuljević nije mogao baviti političkom djelatnošću u užem smislu, ali neki podaci zanimljivi su za njegova šira nacionalna shvaćanja, posebno za hrvatsko-srpske odnose. Kukuljević je i nakon sloma ilirskih nastojanja zadržao naglašenu južnoslavensku orijentaciju. Sudjelovao je u bečkom književnom dogovoru 1850. godine. U jednom govoru u skupštini Matice ilirske iz 1852. izrazio je žaljenje zbog postojanja dvaju pisama – latinice i ćirilice – koje dodatno opterećuju južnoslavenske odnose.³⁷ No tijekom 1850-ih godina počeo je, posebno pod utjecajem Karadžićeva spisa "Srbi svi i svuda", više isticati hrvatski karakter Trojedne Kraljevine i njezinih pojedinih krajeva.

³⁶ O Kukuljevićevoj djelatnosti 1850-ih godina piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 250–252.

³⁷ Šidak, *Politička djelatnost*, str. 250.

I kod Kukuljevića su došli do izražaja rastući hrvatsko-srpski sporovi, koji su tada još bili književno-kulturnog karaktera, ali očito su imali i znatno šire značenje, poput pripadnosti pojedinih područja. U pismima Šafaříku iz prve polovice 1850-ih godina nastojao je objasniti korijene novinarske polemike između pojedinih Hrvata i Srba. Hrvati su, piše Kukuljević, ponudili neutralno ilirsko ime, ali pošto su to Srbi odbili, normalno je da i Hrvati više ističu svoje pravo narodno ime. Kukuljević se posebno negativno osvrnuo na tendenciju poistovjećivanja štokavaca i Srba i proglašavanja većeg dijela hrvatske književnosti srpskom.³⁸ Kukuljević je krajem 1850-ih godina kritizirao Šafaříka jer, povodeći se za novosadskom i beogradskom školom, mnoge hrvatske izvore naziva srpskim. Kao Slovak to bi svakako morao izbjeći. Srpsko je ime, ističe Kukuljević, Hrvatima srodno, ali ipak tuđe i ne može im ga nitko nametnuti. Povijest je podijelila Južne Slavene na četiri grane – hrvatsku, srpsku, slovensku i bugarsku – koje su otprilike jednako velike i koje imaju zasebnu književnu, kulturnu i političku prošlost. Loše je kada netko pokušava “neugodno dirnuti” u nešto što pripada drugomu, ali još je teže kada se svoje ime pokušava nametnuti drugoj “grani”. Neki Srbi pokušavaju u zadnje vrijeme po svaku cijenu posrbiti sve što je hrvatsko “postupajuć tako proti bogu, proti naravi, proti historiji i proti poštenju svojem i našem”.³⁹ Za Kukuljevićevo shvaćanje hrvatsko-srpskih odnosa 1850-ih godina ima bitnih podataka u njegovim pismima Šimi Ljubiću. U jednom pismu nastojao je nagovoriti Ljubića da svoje djelo “Poviest književnosti dalmatinske” tiska pod naslovom “Poviest dalmatinsko-hrvatske književnosti”. To bi trebalo učiniti zbog nastojanja Srba da posrbe čitavu Dalmaciju, iako je srpsko ime tamo donedavno bilo potpuno nepoznato.⁴⁰ U pismu Ljubiću iz 1856. Kukuljević izražava bojazan da će ga Vuk Karadžić, kojem je dao na čitanje rukopis o dalmatinskoj književnosti, nagovoriti na srpsko ime “budući da nije niko toliko hrvatskih stvari posrbio, koliko on, pa se tako Srbi ponose onim, što nije u strogom smislu njihovo, nego bratje im hrvatske”.⁴¹ Kukuljević navodi da je hrvatsko ime jedino živo i narodno na obali istočnog Jadrana sve do Albanije i da se narod u Dalmaciji nikada nije zvao srpskim imenom. Dalmatinski književnici mogu, zbog sloge, koristiti ilirsko ili slovinsko ime, ali trebali bi uglavnom koristiti hrvatsko ime, jer je Dalmacija uvijek bila hrvatska zemlja.⁴²

Zbog vanjskih neuspjeha, nagomilanih dugova i političkog nezadovoljstva iznutra, apsolutistički režim vladara nije se mogao dugo održati. Listopadskom diplomom 1860. vladar je dopustio ograničenu obnovu ustavnosti, uključujući i obnovu

³⁸ Šidak, *Politička djelatnost*, str. 251.

³⁹ *Narodne novine*, 4.9.1859./252.

⁴⁰ Povijesni arhiv Zadar (dalje: PAZ), Ostavština Šime Ljubića, 11/VIII-200, Kukuljević Ljubiću 20.4.1853.

⁴¹ PAZ, 11/VIII-203, Kukuljević Ljubiću 15.3.1856.

⁴² PAZ, 11/VIII-204, Kukuljević Ljubiću 26.6.1857. O tome detaljnije: Vinko Valčić – Milan Škrbić, Geneza Lubićeveva “Ogledala...” u svjetlu razvitka nacionalnoga pokreta u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 1, Zadar 1963., str. 182–185; Šidak, *Politička djelatnost*, str. 250–251.

tradicionalnog političkog poretka, sa županijskom autonomijom, u zemljama Translajtanijske i sazivanje Mađarskog, Erdeljskog i Hrvatskog sabora.⁴³ Osnovna namjera Bečkog dvora bila je očuvanje centralističkog sustava uz minimum ustavnosti i na temelju postojanja jedinstvene vlade i parlamenta za cijelu Monarhiju. Na to Mađari nisu željeli pristati, već su tražili obnovu ustavnih zakona 1848., tj. samostalnu mađarsku državu na temelju formalne personalne unije s austrijskim zemljama. U veljači 1861. kralj je donio patent, koji se formalno tumačio kao razrada diplome, ali je sadržavao znatno izraženiju centralističku orijentaciju, jer je zemaljskim parlamentima oduzimao najveći dio zakonodavne inicijative. Još u lipnju 1860. kralj je otpustio omraženog bana Johanna Coroninija i banom imenovao Josipa Šokčevića, graničarskog generala rodom iz Vinkovaca. Potaknut narodnim oduševljenjem, ali i pristankom bečke vlade, Šokčević je od ljeta 1860. počeo s uvođenjem hrvatskog jezika u javne poslove i namještanjem domaćih ljudi u državne organe. Političko raspoloženje u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji neposredno nakon obnove ustavnosti bilo je izrazito promađarsko sa željom da se obnove čvrste veze između dviju država radi uspješnije obrane od bečkog centralizma. Prilikom mađarske pomoći gladnim hrvatskim seljacima dolazilo je do pojava hrvatsko-mađarskog bratimljenja. No mađarska inzistiranja na obnovi zakona 1848. s nepriznavanjem hrvatske autonomije, oduzimanje Međimurja i hegemonistička politika prema nemađarskim narodima brzo su oslabila želju za unijom kod većeg dijela hrvatske političke elite. Listopadsku diplomu hrvatska je javnost doživjela ne kao povratak pune ustavnosti, već tek kao prvi korak k njoj i tako će je tretirati i kasniji Sabor. Antiaustrijsko raspoloženje – iako ne sa separatističkim tendencijama – bilo je potencirano i vrlo lošim stanjem na selu, neuređenim pitanjem zadruga i vlasničkih prava te povremenim pojavama gladi.

Obnova ustavnog stanja omogućila je i Kukuljeviću ponovni ulazak u politički život. Krajem 1860. sudionik je Banske konferencije u kojoj je izradio proglas u kojem se stanovništvo Dalmacije poziva na sjedinjenje s Hrvatskom. Napisao je i proglas u kojem se hrvatsko-slavonsko seljaštvo umiruje zbog glasina oko obnove kmetstva i ističe da tako nešto nije moguće.⁴⁴ Prilikom otvaranja Banske konferencije u studenome 1860. Kukuljević je tražio da kralj “po starinskom pravu” vrati Trojednoj Kraljevini neke slovenske krajeve – Metliku i Črnomelj u Kranjskoj – koji

⁴³ O političkim prilikama u Monarhiji i Hrvatskoj 1860-ih godina usp. Jaroslav Šidak – Mirjana Gross – Igor Karaman – Dragoslav Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb 1968.; Vasilije Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969.; Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*; Korunić, *Jugoslavenka ideja*; Horvat, *Politička povijest Hrvatske*; Mirjana Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992.; William Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer*, Zagreb 2001.; Stančić, *Hrvatska nacija*; Željko Holjevac, *Hrvatsko-mađarski odnosi 1860.-1873.*, Zagreb 2006. (neobjavljena doktorska disertacija). O saborskim zasjedanjima 1860-ih godina (i kasnije) pišu M. Gross – A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu* i Perić, *Hrvatski državotvorni sabor*.

⁴⁴ Dragutin Kušlan – Mirko Šuhaj, *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.*, sv. 1, Zagreb 1862., str. xxxiii–xxxiv, xlii–xliii. O Kukuljevićevoj političkoj aktivnosti 1860-ih godina piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 253–269.

su nekada pripadali hrvatskoj državi.⁴⁵ Od 1861. do 1867. bio je veliki župan Zagrebačke županije. Njegovo je imenovanje dočekano ponegdje s negativnim ocjenama. Ljudevit Vukotinović, Matija Mrazović i još neki istaknuti javni djelatnici tada su komentirali da je mjesto velikog župana dobio više zbog književnih zasluga, a ne zbog političke sposobnosti. Makso Prica smatrao je da Kukuljević neće izdržati na tom mjestu ni dva mjeseca, jer su mnogi protiv njega, prigovarajući mu manjak znanja i odvažnosti. Ljudevit Vukotinović spominje veliko nezadovoljstvo zagrebačkih mađarona.⁴⁶ Sam je Kukuljević zahvalio Ivanu Mažuraniću, koji je bio najviše zaslužan za njegovo imenovanje, i izrazio mišljenje da će njegov položaj biti vrlo težak, jer u Zagrebačkoj županiji postoji puno osobnih sukoba i napetosti.⁴⁷ U ožujku 1861. Kukuljević javlja o velikom “komešanju” u županiji, jer je morao prijetnjom oružja suzbiti nastojanje mađaronskih sitnih plemića da dođu na županijsku skupštinu. Veliko nezadovoljstvo izazvalo je i nepozivanje zastupnika iz Granice i Dalmacije u Hrvatski sabor. Sve je teže uvjeriti narod da je bolje biti umjeren kada Mađari postižu velike ustupke buntovnim i agresivnim postupcima.⁴⁸ O Kukuljevićevim stavovima prije otvaranja Sabora govori jedno pismo u kojem se zalaže za ravnopravno povezivanje Hrvatske s Ugarskom i Austrijom – spominje “konfederaciju”, ali zapravo misli federaciju – i odbacuje mogućnost podčinjavanja.⁴⁹ Početkom 1861. sudjelovao je u izradi jedne brošure u kojoj se zagovara uvjerenje o prekidu svih veza, osim kraljeve osobe, između Trojedne Kraljevine i Ugarske, odnosno stajalište koje će kasnije biti izraženo čl. XLI/1861. godine.⁵⁰

U Hrvatskom saboru, koji je počeo s radom u travnju 1861., vrlo su se brzo iskristalizirale pojedine političke struje, koja će kasnije dovesti do stvaranja političkih stranaka.⁵¹ Unionisti su bili protiv bilo kakvog povezivanja s austrijskim zemljama smatrajući da Hrvatska može očuvati svoju autonomiju samo u uskoj vezi s Ugarskom. Narodnjačka grupa, koja je obuhvaćala veliku većinu najistaknutijih ljudi u tadašnjoj Hrvatskoj (Strossmayer, Rački, Kukuljević, Mrazović, Vukotinović,

⁴⁵ Andrej Rahten, *Savezništva i diobe: razvoj slovensko-hrvatskih političkih odnosa u Habsburškoj monarhiji 1848.-1918.*, Zagreb 2008., str. 65. Kasnije je, u jednom saborskom govoru iz travnja 1861. Kukuljević naveo da je znatan dio Kranjske pripadao srednjovjekovnoj hrvatskoj državi (*Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije držana u glavnom gradu Zagrebu god. 1861*, Zagreb 1862., str. 65).

⁴⁶ Nacionalna i sveučilišna knjižnica (dalje: NSK), Korespondencija Ivana Mažuranića (dalje: KIM), R 5844 b, Prica Mažuraniću 7.1.1861., Vukotinović Mažuraniću 9.1.1861.; Vasilije Krestić, Prilozi za biografiju Ivana Kukuljevića, *Historijski zbornik*, sv. 19–20, Zagreb 1967.–1968., str. 393.

⁴⁷ NSK, KIM, R 5844 b, Kukuljević Mažuraniću 8. I. 1861.

⁴⁸ NSK, KIM, R 5844 b, Kukuljević Mažuraniću 10.3.1861.

⁴⁹ Šidak, *Politička djelatnost*, str. 254.

⁵⁰ Isto, str. 254–255.

⁵¹ O Hrvatskom saboru, tadašnjem političkom grupiranju i prvim formulacijama nacionalno-političkih ideologija usp. Šidak – Gross – Karaman – Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*; Gross – Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*; Gross, *Izvorno pravaštvo*; Perić, *Hrvatska državotvorna misao*; Holjevac, *Hrvatsko-mađarski odnosi*.

Mažuranić, Prica, Perkovac, Vončina itd.) smatrala je da je 1848. došlo i do pravnog i do faktičnog prekida veze s Ugarskom. Narodnjaci su načelno prihvaćali sklapanje novog saveza s Ugarskom ako ova prizna državnu autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Trojedne Kraljevine, stav koji je došao do izražaja u čl. XLII/1861. Unutar narodnjaka postojale su dvije grupe, od kojih je jedna bila za načelo priznanja zajedničkih poslova s austrijskim zemljama, a druga protiv. Neki zastupnici iz prve grupe kasnije će stvoriti Samostalnu stranku, koja će nastojati oko dogovora s bečkom vladom u zamjenu za određene političke koncesije. Treća i najmanja grupa bili su budući pravaši – Kvaternik, Starčević i nekoliko graničarskih zastupnika – koji su smatrali da Hrvatska ima pravo na (gotovo) potpunu samostalnost i da se ne smije oslanjati ni na Beč ni na Peštu.

Zazornost prema bečkom centralizmu i germanizaciji jasno se očitovala i u djelovanju Sabora 1861., jer su svi zastupnici, uključujući i one koji će kasnije zagovarati slanje zastupnika u Carevinsko vijeće, odbacili kraljev zahtjev da se prihvati Veljački patent. Osnovno je uvjerenje Sabora bilo da Trojedna Kraljevina stoji formalno-pravno isključivo u odnosu osobne unije s austrijskim zemljama, tj. povezana je samo kraljevom osobom. Manjina istaknutih zastupnika – Rački, Strossmayer, Mrazović i još neki narodnjaci te dio graničarskih zastupnika – pristala je uz tzv. Pricinu izjavu kojom se također odbacuje slanje zastupnika u Carevinsko vijeće, ali priznaje se postojanje “skupnih interesah” za sve zemlje Monarhije stečenih kroz više stoljeća zajedničkog života. No njihova nastojanja 1861. nisu mogla prodrijeti, jer su sjećanja na bečki apsolutizam bila još previše svjež, a to ionako nikada nije bila realna opcija, jer je vladaru primarno stalo do dogovora s mađarskom elitom. Većina saborskih zastupnika prihvatila je prijedlog Osrednjeg odbora kao čl. XLII/1861., u kojem se izjavljuje da je 1848. prestala svaka, i pravna i faktična, veza između Ugarske i Trojedne Kraljevine, ali izražava se spremnost na obnovu unije ako Ugarska prizna neovisnost i teritorijalnu cjelovitost Trojedne kraljevine. Zaključak je kasnije dobio kraljevu sankciju i bio osnovica odnosa većeg dijela hrvatske politike prema Mađarima do 1868. godine. Na takve uvjete Mađari nisu željeli pristati, jer bi se morali odreći Međimurja i Rijeke i još opasnije zbog većinskih nemađarskih naroda u samoj Ugarskoj prihvatiti Hrvatsku kao potpuno ravnopravnu državu. U Saboru su se sporadično javljale i polemike u vezi hrvatsko-srpskih odnosa zbog pitanja ukidanja Srpske vojvodine i naziva narodnog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji. Zbog odbijanja da pošalje zastupnike u Carevinsko vijeće, Hrvatski je sabor raspušten u studenome 1861. godine.

Kukuljević je sudjelovao u radu Hrvatskog sabora 1861. – kao i idućeg, 1865./7. – kao veliki župan, a ne po zastupničkom izboru. U travnju 1861. održao je govor u Hrvatskom saboru u kojem je kritizirao apsolutistički poredak u Vojnoj granici i odbijanje Beča da dopusti izbor graničarskih zastupnika. To je posebno loše zbog općenite zemljišne rascjepkanosti Trojedne Kraljevine, koja je ograničena na šest malih županija. Slabljenjem Osmanskog Carstva Granica je, navodi Kukuljević, izgubila

prvobitni razlog svojeg postojanja. Kukuljević ne traži izričito ukinuće Granice, ali inzistira na provođenju slobodnih izbora za Sabor, ukidanje vojničke samovolje i uvođenje političkih i građanskih sloboda. I Dalmacija, zajedno s Dubrovnikom i Kotorom, trebala bi biti zastupljena u Saboru. U tom smislu Kukuljević predlaže, što je i usvojeno, da se od kralja traži da se omoguće saborski izbori u Vojnoj granici i Dalmaciji.⁵²

Kukuljevićev spomenuti govor bio je povod za hrvatsko-srpske polemike u Saboru, ali i u tadašnjem tisku. Prema saborskom *Dnevniku* i novinama *Pozor* Kukuljević je u spomenutom govoru koristio izraz “čisti naš narod” u Granici, ali je karlovački patrijarh Josif Rajačić, polazeći od poistovjećivanja štokavaca i Srba, poslao Saboru protestno pismo u kojem navodi da u Granici živi srpski, a ne hrvatski narod. U odgovoru Rajačiću Kukuljević ističe da je koristio izraz “naš narod” bez obzira na to zove li ga netko zove hrvatskim ili srpskim. No u Vojnoj granici i u Trojednoj Kraljevini prebiva samo jedan narod koji govori jednim jezikom i koji se može zvati samo hrvatskim. Kukuljević odbija Rajačićevo poistovjećivanje kajkavaca i Hrvata, jer je kajkavski izgovor u sjeverozapadnoj Hrvatskoj mješavina hrvatskog i slovenskog ili kranjskog, a ne hrvatski književni jezik. Kukuljević kritizira i Rajačićevo poistovjećivanja štokavaca i Srba i ističe da je Granica uvijek bila naseljena isključivo hrvatskim narodom, iako se neki pojedinci mogu osobno smatrati Srbima. U hrvatski narod pripadaju i graničari pravoslavne vjere, uključujući i prebjege iz Turske u ranijim stoljećima. Ako se tamo doselila neka srpska obitelj, morala se s vremenom pohrvatiti. Kao kompaktna skupina, Srbi su se doselili u Ugarsku i istočnu Slavoniju, ali ne i u Hrvatsku. Kukuljević navodi da Hrvati ne trebaju za zlo uzeti što ih neki Srbi napadaju i svojataju plodove hrvatske kulture, jer bolja budućnost na slavenskom jugu može proizaći samo iz sloge Hrvata i Srba. Hrvati su čak, navodi Kukuljević, često prešućivali svoje narodno ime zbog sloge, ali zato od njih nitko ne može tražiti da zaborave na svoju prošlost i na hrvatski karakter svoje države. Kukuljević posebno upozorava dostojanstvenike Srpske pravoslavne crkve da ne pretendiraju pribaviti si neku političku vlast, jer je to prosvijećeno 19. stoljeće, a ne mračni srednji vijek.⁵³ Kasnije je Kukuljević predložio da se, s obzirom na saborsku odluku o postojanju “srpskog naroda” u Trojednoj Kraljevini, službeni jezik nazove “hrvatsko-srpski”. To bi bio još jedan znak da je Hrvatima iskreno stalo do sloge sa Srbima, koja je jamstvo bolje budućnosti na slavenskom jugu.⁵⁴

⁵² *Dnevnik sabora ... 1861*, str. 65–67. O Kukuljevićevoj djelatnosti u Saboru 1861. piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 256–261.

⁵³ *Dnevnik sabora ... 1861*, str. 163–165. Kukuljević je također naveo da Rajačićevo pismo zapravo ne spada u Sabor, jer predstavlja više filološko-povijesnu raspravu, i da ga treba predati odboru, koji radi na ustroju pravila Akademije, kako bi patrijarhu dao valjan odgovor. Taj odgovor, čini se, nikada nije sastavljen.

⁵⁴ Isto, str. 617. O hrvatsko-srpskim odnosima i sporovima 1860-ih godina pišu Gross – Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*; Vasilije Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd 1988.

Kukuljević je aktivno sudjelovao u donošenju saborskih zaključaka oko ključnih državnopravnih pitanja, tj. odnosa Trojedne Kraljevine prema Pešti i Beču. Kao najveći problem istaknuo je njemačko-mađarsku dominaciju i podčinjenost slavenskih “plemena” u Austriji i Ugarskoj. Uži cilj Hrvata treba biti sloboda i autonomija Hrvatske, a širi austrijska federacija s ravnopravnošću svih naroda. Kukuljević se izjasnio u prilog prijedloga Osrednjeg odbora u kojem se traži da Mađari priznaju, prije bilo kakvih pregovora, autonomiju i cjelovitost Trojedne Kraljevine.⁵⁵ Glasao je protiv slanja zastupnika u Carevinsko vijeće vidjevši u njemu očit primjer njemačkog centralizma i nepoštivanja hrvatske autonomije i načela narodne ravnopravnosti. Kukuljević se pri tome izjasnio za Pricinu izjavu, koja odbija Carevinsko vijeće, ali priznaje postojanje zajedničkih poslova s austrijskim zemljama, koje bi se trebale urediti na temelju pune narodne ravnopravnosti. Stojanovićev prijedlog odbio je kao puku negaciju.⁵⁶ Predložio je da se kralju uputi adresa sa zahtjevom da se graničarskim zastupnicima omogući povratak u Sabor.⁵⁷ U kolovozu 1861. Kukuljević se u Saboru založio i za uvođenje narodnog jezika, koji je nazvao najprije “hrvatsko-slavonski”, a kasnije “hrvatsko-srbski”, u sve javne poslove.⁵⁸ Kukuljević je bio aktivan i u raspravama oko različitih društvenih pitanja. Zalagao se, suprotno prevladavajućem mišljenju, za neograničenu diobu zadruga kao sredstva bržeg ekonomskog napretka. Bio je protivnik prevelike upravne unifikacije, jer je smatrao poželjnim da se neki stariji oblici upravne organizacije, poput povlaštenih trgovišta, sačuvaju. Založio se za očuvanje presudnog značenja velikih župana u izboru županijskih činovnika, ne zbog svojeg osobnog položaja, već zbog uvjerenja o potrebi očuvanja političkih tradicija.⁵⁹

Kukuljević, suprotno Strossmayeru, nije bio početkom 1860-ih godina pristalica mišljenja da Vojna granica ima “misiju” oslobađanja južnoslavenskih naroda s druge strane Save i Dunava. Za njega je žalosno smatrati da Granica, u kojoj gospodare tuđinci, može nekog oslobađati.⁶⁰ No pri tome nije bio dosljedan, jer je znao iznositi i drugačije, iako nejasne, stavove. U saborskom govoru iz travnja 1861. izražavao je žaljenje što austrijska politika nije znala prepoznati svoje interese i Trojednoj Kraljevini osigurati autonomiju i cjelovitost kako bi mogla postati “tvrđjavom i *vabilom* (kurz. T. M.) naprema pograničnim narodom izvanjskim”.⁶¹ U jednom saborskom govoru iz studenoga 1865. navodi da graničari čuvaju stražu, pripralni na oživotvo-

⁵⁵ *Dnevnik sabora ... 1861*, str. 220–223.

⁵⁶ Isto, str. 591.

⁵⁷ Isto, str. 460, 467.

⁵⁸ Isto, str. 617–618; Šidak, *Politička djelatnost*, str. 259. U saborskom zaključku jezik je nazvan “jugoslavenski”.

⁵⁹ *Dnevnik sabora ... 1861*, str. 911, 661 – 662, 738; Šidak, *Politička djelatnost*, str. 260–261.

⁶⁰ *Dnevnik sabora ... 1861*, str. 66.

⁶¹ Na ist. mj.

renje “velike ideje”, koja će se oživotvoriti ako budu povoljne okolnosti.⁶² Kukuljević se i 1860-ih godina zalagao za očuvanje i preuređenje Habsburške Monarhije u austroslavističkom duhu smatrajući da svi slavenski narodi u Austriji moraju na svoje zastave napisati načelo “slobodna federacija ili smrt”.⁶³ Glasajući za Pricinu izjavu, bio je uvjeren da postoje zajednički interesi među mnogim narodima Monarhije, a posebno među njezinim slavenskim narodima, koji se samo zajedno mogu oduprijeti njemačkoj i mađarskoj prevlasti.⁶⁴

Nakon raspuštanja Sabora u Hrvatskoj i Slavoniji pojačavaju se progoni opozicijskih ljudi. Dragutin Kušlan suspendiran je s mjesta velikog bilježnika Zagrebačke županije, Ante Starčević otpušten je s mjesta velikog bilježnika Riječke županije, Kvaternik je, zbog ruskog državljanstva, protjeran u inozemstvo, a list *Pozor* obustavljen je početkom 1864. godine. Hrvatski kancelar Ivan Mažuranić pokrenuo je inicijativu za stvaranje Samostalne narodne stranke, koja je polazila od Pricine izjave i bila spremna priznati zajedničke poslove i sudjelovanje u Carevinskom vijeću. Osnovna namjera te stranke bila je nagodba Hrvatske s Austrijom prije nego što to učine Mađari i sprečavanje njemačko-mađarskog dualizma. Čini se da je Mažuranić u Beču usmeno dobio određena obećanja oko priključenja Dalmacije, jer se 1861. pokazalo da se na ostvarenje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske ne može računati protiv volje kralja i vlade. No samostalska politika doživjela je slom porazom na izborima 1865. pred udruženom Narodno-liberalnom i Unionističkom strankom i povlačenjem ministra Schmerlinga. Kralj je suspendirao Veljački patent i prihvatio platformu o pregovorima s predstavnicima mađarske opozicije. Kvaternik je u emigraciji od 1863. do 1867. radio na stvaranju protuaustrijske koalicije s predstavnicima poljske emigracije, ali bez ikakvog uspjeha. Dio publicista, bliskih dvjema narodnjačkim strankama, zagovarao je 1860-ih godina, slično kao i 1848. – 1849., federalizaciju Habsburške Monarhije po etničkoj osnovi i uz političko povezivanje južnih Slavena unutar Monarhije. No ti stavovi nikada nisu postali bitni u službenoj hrvatskoj politici.

Nakon raspuštanja Sabora 1861. Kukuljević je neko vrijeme uspijevaio održati svoj ugled kao veliki župan. Njegovo je osnovno uvjerenje bilo da se politikom ustupaka i kompromisa mogu postići neki osnovni nacionalni ciljevi, posebno pridruženje Dalmacije. Posebnu je popularnost stekao prosvjedom protiv plesanja bečkog valcera i izvikivanjem tombole na njemačkom u jednoj zagrebačkoj dvorani početkom

⁶² *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/7*, Zagreb 1867., str. 2–26. Kukuljević je vjerojatno mislio na zauzimanje Bosne i Hercegovine. U govoru iz siječnja 1866. navodi da bi austrijska vlada morala poduprijeti nastojanja hrvatskog naroda za državnom autonomijom i zemljišnom cjelovitošću ako razumije svoj zadatak prema Italiji i Osmanskom Carstvu. Vlada bi morala shvatiti da budućnost Austrije nije u Njemačkoj, već na Istoku u rukama slavenskih naroda. Zadaća Hrvata je da povezuju “poludivjačni istok” i “izobraženi zapad”, jer u oba slučaja tamo žive srodni narodi (Isto, str. 119–121, Kukuljevićev govor 24.1.1866.).

⁶³ *Dnevnik sabora ... 1861*, str. 222.

⁶⁴ Isto, str. 591–592.

1862. godine. Zbog toga je kasnije sudjelovao u dvoboju s jednim oficirom i bio lakše ranjen. U ožujku 1862. županijska ga je skupština ovlastila da kralj u Beč odnese predstavku u kojoj se protestira protiv odluka Dvorske kancelarije o smanjenju broja činovnika i plaća i u kojoj se traži obnova pune ustavnosti i sazivanje Sabora.⁶⁵ I neki njegovi kasniji protivnici, poput Dragojla Kušlana, priznavali su da je Kukuljević, bar do kraja 1862., često djelovao prilično samostalno i nije uvijek popuštao pritiscima odozgo.⁶⁶ No kasnije je, popuštajući centralističkim pritiscima, došao u sukob s liberalnim narodnjacima i, služeći se politikom represije, znatno izgubio na ugledu u hrvatskoj javnosti. Posebno je negativan dojam na javnost ostavio njegov postupak prema Kušlanu. U svibnju 1863. Kušlan je poslao okružno pismo većini kotarskih sudaca Zagrebačke županije u kojem kritizira novi županijski poslovnik kao i raniji naputak za uređenje županije, smatrajući ih primjerom nametanja neustavnog centralističkog poretka. Posebno je kritizirao novi općinski izborni red, koji je izrađen na “kalup Bachovih obćinah” i koji prijeti uništenju zadnjih ostataka županijske samouprave. Pozvao je kotarske suce da podupru izbor liberalno orijentiranih imućnih seljaka na županijsku skupštinu.⁶⁷ To je iskorišteno kao dobro došao izgovor za obračun s njime. Kukuljević je brzo reagirao tražeći od Kušlana da objasni razloge pisanja okružnice,⁶⁸ a od kotarskih sudaca da je, kao privatno pismo, ignoriraju.⁶⁹ Kukuljević je tvrdio da je Kušlan svojom okružnicom želio buniti kotarske suce protiv naputka o županijama i protiv novog poslovnika županijske skupštine, jer je govorio da oni vode u Carevinsko vijeće. Predložio je kancelaru Mažuraniću da Dvorska kancelarija suspendira Kušlana iz službe jer, ako bi to učinio veliki župan, županijska bi ga skupština mogla opet namjestiti.⁷⁰

Kukuljević je u nekoliko navrata tražio opravdanje od Kušlana, što je ovaj učinio tek pri kraju kolovoza 1863. godine. Kušlan je naveo da je okružno pismo privatnog karaktera te da ga je uputio svojim sumišljenicima iz Narodno-liberalne stranke, a ne kao veliki bilježnik. Pri tome je bio motiviran isključivo domoljubnim nastojanjem da se okupe “liberalni i nezavisni elementi”, koji žele obranu municipalne autonomije protiv apsolutističkih pretenzija vlade. Pismo je trebalo odstraniti političko mrtvilo i potaknuti savjesni rad činovnika, što je glavni uvjet blagostanja zemlje. Kušlan navodi da je dugo Kukuljeviću išao na ruku u njegovu nastojanju da se Zagrebačka županija

⁶⁵ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Dvorska kancelarija, kut. 33, br. 252–253.

⁶⁶ Šidak, *Politička djelatnost*, str. 261. O tadašnjim Kušlanovim stavovima detaljnije piše Tomislav Markus, *Politička djelatnost Dragojla Kušlana 1847. – 1867., Povijesni prilozi*, god. 28, br. 36, Zagreb 2009., str. 204–214.

⁶⁷ NSK, *Ostavština Dragutina Kušlana* (dalje: ODK), *Politički spisi* (dalje: PS), R 5869 b-31.

⁶⁸ NSK, ODK, PS, R 5869 b-51, Kukuljević Kušlanu 30.5.1863.

⁶⁹ NSK, ODK, PS, R 5869 b-51, Kukuljević kotarskim sucima 11.5.1863.

⁷⁰ HDA, *Namjesničko vijeće* (dalje: NV), kut. 95, br. 11733, Kukuljević Mažuraniću 12.6.1863. Mažuranić je prihvatio Kukuljevićev prijedlog i odobrio Kušlanovo suspendiranje iz službe. Kušlan se početkom 1864. sam odrekao službe da bi mogao otvoriti odvjetničku kancelariju.

pretvori u “servilno oruđe” vlade, iako bi ona morala prednjačiti u otporu centralizmu.⁷¹ Kukuljević je u odgovoru Kušlana optužio zbog zanemarivanja obaveza velikog bilježnika, jer je često bio odsutan, posebno kod održavanja malih skupština Županije. Po Kukuljeviću, činovnici su dužni svoje osobne političke nazore ostaviti po strani ili, ako to ne žele, napustiti činovničku službu i javno djelovati kao neovisni pojedinci. Slanjem okružnice Kušlan je prekoračio svoje ovlasti i napustio stanje “dozvoljene opozicije”. Stoga je Kukuljević donio odluku o Kušlanovu otpuštanju iz službe.⁷² Bogoslav Šulek, tada istaknuti hrvatski publicist i književnik, pisao je da je Kukuljevićevo postupanje protiv Kušlana izazvalo “obćeniti gnjev”. Kukuljevićev prigovor da Kušlan često nije bio na županijskim skupštinama smatrao je smiješnim, jer on sam ništa nije radio osim što je predsjedao skupštinama. Šulek je Kušlanov progon smatrao još jednim dokazom da je u tijeku vraćanje “orijaškim korakom” u 1849. godinu, tj. opet uspon vladine represije i austrijske centralizacije.⁷³

U korespondenciji između bana Šokčevića i kancelara Mažuranića u razdoblju 1862. – 1863. česte su pritužbe na Kukuljevića zbog netaktnog ponašanja, poput navedenog dvoboja ili odustajanja od dosljednog provođenja Naputka o uređenju županija. U Beču je posebno veliko nezadovoljstvo izazvala njegova izjava u županijskoj skupštini da Hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija prima naredbe od austrijske vlade. Mažuranić je od Šokčevića tražio da se Kukuljević očituje je li *Agrarmer Zeitung* točno prenio njegovu izjavu, jer se ona nikako ne slaže s položajem velikog župana.⁷⁴ U prvoj polovici 1864. Mažuranić je ozbiljno razmišljao o Kukuljevićevo smjenjivanju, ali Šokčević to nije podržao. Ban je priznavao da je stanje najgore upravo u Zagrebačkoj županiji, koja je već više puta opomenuta, ali najveći je problem ne u velikom županu, čije se ponašanje osjetno popravilo, već u neposlušnim i nesposobnim činovnicima. Kukuljevićevo otpuštanje bilo bi kontraproduktivno ne samo zato što nije moguće naći prikladnog zamjenika, već i zato što je sada dobrog ponašanja i nastoji pomoći da se u zemlji “stvori stranka umirenih muževah ter pripravlja put, kojim da se postigne sporazumljenje s vladom u životnih pitanjih domaćih”. Šokčević na kraju apelira na Mažuranića da odustane od Kukuljevićevo smjenjivanja, što je on i učinio.⁷⁵ Čini se da se tek tada, u drugoj polovici 1864., Kukuljević konačno pridružio novoformiranoj Narodno-samostalnoj stranci.

⁷¹ NSK, ODK, PS, R 5869 b-51, Kušlan Kukuljeviću 27.8.1863.

⁷² HDA, Zagrebačka županija, kut. 44, br. 51, Kukuljević Kušlanu 6.9.1863. Mjesec dana kasnije kancelar Mažuranić velikim je županima dao punu disciplinsku vlast nad županijskim činovnicima u svrhu gušenja opozicije i stvaranja provladine stranke (NSK, Ostavština Ivana Mažuranića [dalje: OIM], Javna djelatnost i razni službeni spisi 1861-1865. [dalje: JDRSS], R 5850 IV/40, Mažuranić velikim županima 18.10.1863.).

⁷³ NDK, ODK, R 5867 b, Šulek Kušlanu 10.9.1863. Šulek je još u ljeto 1863. oštro osudio Kukuljevićevo “natražnjačku politiku” i “impertinentno ponašanje” (Rudolf Maixner, Pisma Bogoslava Šuleka Petru Preradoviću, *Grada za povijest književnosti hrvatske*, sv. 19, Zagreb 1950., str. 45, Šulek Preradoviću 6.6.1863.).

⁷⁴ HDA, NV, kut. 73, br. 414, Mažuranić Šokčeviću 18.3.1862.

⁷⁵ NSK, OIM, JDRSSR 5850 IV/52, Šokčević Mažuraniću 12.7.1864.; Krestić, Prilozi za biografiju, str. 397–398.

Kukuljević je pristao uz Narodno-samostalnu stranku jer je smatrao da Hrvati trebaju postići sporazum s austrijskom vladom prije nego što to učine Mađari. U programatskom uvodniku prvog broja *Domobrana*, lista Samostalne stranke, branio je austroslavenski program hrvatskog političkog pokreta 1848., koji je uništio mađarsku prevlast nad Hrvatskom i, iako nije mogao spriječiti pobjedu njemačkog centralizma, ukazao na pravi put, koji Hrvati trebaju slijediti u povezivanju s austrijskim narodima. Hrvatska autonomija može se, smatra Kukuljević, ostvariti i braniti u nekom savezu s Mađarima, već tek u širem austrijskom savezu na temelju narodne ravnopravnosti. Usko povezivanje s Mađarima nije poželjno, jer oni nikada neće odustati od hegemonističke politike.⁷⁶ Kukuljević je branio pripadnost Međimurja Hrvatskoj i po povijesnom i po narodnom pravu. I ovdje oštro napada mađarsku hegemonističku politiku i izražava bojazan da međimurskim Hrvatima prijete narodna propast ako se ne izbave iz mađarske vlasti.⁷⁷ Kritizirao je pripadnike Narodno-ustavne stranke ili “mađarone”, posebno u Varaždinskoj županiji, kao nesvjesno oruđe velikomađarskih interesa.⁷⁸ Kukuljević se u to vrijeme, između 1864. i 1866., dosljedno zalagao ne samo za autonomiju i zemljišnu cjelovitost Hrvatske, već i za šire preuređenje Habsburške Monarhije. Pisao je da prava slavenska politika u Austriji nije centralistička, već federalistička, za što se zalaže Narodno-samostalna stranka, koja želi autonomiju Hrvatske u savezu s Austrijom, bez obzira na duge veze s Ugarskom. Narodno-liberalnoj stranci Kukuljević je prigovorio negativističku poziciju, tj. isključivo odbijanje bečkog centralizma, bez ikakvog pozitivnog programa. “Mađaronima” je prigovorio još nekritičnije vezivanje uz Mađare, čak i po cijenu rušenja hrvatske autonomije.⁷⁹

Hrvatski je sabor zasjedao, s prekidima, od studenoga 1865. do svibnja 1867. Taj je sabor, za razliku od Sabora 1861., priznao postojanje zajedničkih poslova s drugim zemljama Monarhije i izrazio spremnost da se sklopi dogovor na temelju poštovanja hrvatske autonomije i teritorijalne cjelovitosti. Sporazum se nastojalo postići najprije s Mađarima, u neposrednim pregovorima kraljevskih poslanstava od travnja do lipnja 1866., ali Mađari su odbili sve hrvatske zahtjeve, a posebno prihvaćanje čl. XLI/1861. godine. Krajem 1866. već udružene dvije narodne stranke – liberali i samostalci – pokušali su postići dogovor neposredno s Bečom, ali i to je odbijeno. Kralj i mađarsko plemstvo postigli su početkom 1867. dogovor o stvaranju dualističkog sustava s podjelom Monarhije na zapadnu (austrijske zemlje okupljene u Carevinskom vijeću) i istočnu (Mađarska s Erdeljom). Osnovni državni poslovi – vanjski, vojni i financijskih – ostali su zajednički, ali dogovarani su u pregovorima austrijskog i mađarskog poslanstva, a ne preko središnjeg parlamenta. Taj je dogovor odlučio

⁷⁶ *Domobran*, 14.5.1864./1. Kukuljević je 1860-ih godina općenito smatrao, suprotno mnogima, da je mađarska hegemonija veća prijatelj Hrvatima nego bečki centralizam.

⁷⁷ *Domobran*, 30.11.1864./165.

⁷⁸ *Domobran* 24.12.1864./185.

⁷⁹ *Domobran*, 1.3.1865./49.

o sudbini hrvatskih zemalja u sljedećih pola stoljeća na izrazito nepovoljan način, jer su Istra i Dalmacija ostale u austrijskom, a Hrvatska i Slavonija u mađarskom dijelu Monarhije. Hrvatski je sabor raspušten u svibnju 1867., jer je odbio priznati dualistički poredak i poslati delegaciju na kraljevu krunidbu u Peštu. Šokčević je napustio banski položaj, a kao banski namjesnik imenovan je unionist Levin Rauch, koji je trebao osigurati priznanje dualističkog poretka u Hrvatskoj. Krajem 1867. Narodna je stranka na izborima doživjela težak poraz ne samo zbog državnog pritiska, već i zbog svoje nerealne politike neprihvatanja dualističkog poretka. Njezini tadašnji pregovori s predstavnicima srbijanske vlade oko zajedničke akcije u Bosni ostali su bez ikakvih konkretnih rezultata.

Kukuljević je svoje dotadašnje političke težnje zastupao i u Hrvatskom saboru 1865./7. Već na početku zasjedanja Kukuljević je kritizirao pristalice mađaronske politike, koji ne uvažavaju potrebe Hrvata za širokom autonomijom i neovisnošću o Mađarima.⁸⁰ Kukuljević je odlučno odbacivao mogućnost obnove saveza s Mađarima, posebno u obliku kakav je bio do 1848., i odlučno se zalagao za neposredne pregovore s Bečom, dakle tipično samostalnu orijentaciju.⁸¹ U sadašnjim okolnostima, navodi Kukuljević u saborskom govoru u siječnju 1866., Hrvati ne mogu ići ni u bečko Carevinsko vijeće ni u Ugarski sabor, jer ih očekuje njemačka, odnosno mađarska majorizacija. Hrvatska politika mora biti slavenska i hrvatska, a protiv centralizma i dualizma. Dogovor s Mađarima može biti, ističe Kukuljević, samo na temelju čl. XLI/1861., kojim se načelno prihvaća obnova saveza s Peštom, ali na temelju narodne ravnopravnosti. To je posebno važno jer se stara Ugarska, s narodnom ravnopravnošću, pretvorila u Mađarsku s dominacijom Mađara nad ostalima narodima. I ovdje Kukuljević brani tekovine hrvatske 1848., koja jest indirektno pomogla reakciji, ali značila je veliki narodni pokret i obranu narodnih interesa protiv Mađara. Kukuljević u navedenom govoru ističe i problem zemljišne cjelovitosti, jer je Dalmacija trebala što prije biti sjedinjena s Hrvatskom, a u Granici su se trebale provesti građanske i političke reforme. I to govori u prilog čvršćeg povezivanja s austrijskim dijelom Monarhije, jer su Dalmacija i Vojna granica bile pod kontrolom Beča, koji ih nikada neće odstupiti ako Hrvati prihvate mađarski dualizam. Kao ostale razloge za povezivanje Trojedne Kraljevine s austrijskim zemljama Kukuljević navodi tamošnje slavenske narode, čvrste ekonomske veze, kulturni utjecaj “izobražena zapada” i lakše uređenje uprave i sudstva. Tim pokrajinama nedostaje ustavna svijest, koju Hrvatska i Ugarska imaju, i koju bi trebale tamo proširiti, ali to neće biti moguće ako se prihvati dualistička orijentacija.⁸²

⁸⁰ *Dnevnik sabora ... 1865/7.*, str. 24–26. Osvrćući se na jedno krivo tumačenje svojega govora, Kukuljević je pisao da on nikada nije želio savez samo s Bečom, već i s Peštom, ali na temelju potpune ravnopravnosti i federativnog uređenja između Ugarske i Trojedne Kraljevine (*Domobran*, 15.12.1865./287). O Kukuljevićevoj aktivnosti u Saboru 1865./7. piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 266–268.

⁸¹ *Dnevnik sabora ... 1865/7.*, str. 585–586.

⁸² Isto, str. 119–121.

Tada je Kukuljevićeva kritika usmjerena prema promađarski orijentiranim hrvatskim političarima, jer je smatrao, u opsežnom govoru u veljači 1866., da Hrvatskoj prijete velika opasnost od užeg povezivanja s Ugarskom. U ključnim godinama prošlosti – poput 1526., 1712., 1848. i 1861. – Hrvati se, navodi Kukuljević, nisu obazirali na Ugarsku, već samo na svoje državno i povijesno pravo. Čl. XLI/1861. Hrvati su raskinuli svaku vezu s Ugarskom, osim personalne unije zajedničkog vladara. Popuštanje mađarskim zahtjevima značilo bi ne samo obnavljanje mađarske prevlasti nad Hrvatskom, već i gubitak kraljevske zaštite i na njoj temeljenu autonomiju. Preuranjeno priznanje zajedničkih poslova s Ugarskom značilo bi potpuno poništenje hrvatske autonomije, odreknuće od višestoljetne tradicije hrvatskog državnog prava i gubitak veze sa slavenskim narodima u Austriji.⁸³ I kasnije, ujesen 1866., Kukuljević je bio uvjeren da Hrvatima prijete puno veća opasnost od Mađara nego od austrijskih Nijemaca. U tom ga je uvjerenju posebno učvrstilo izbacivanje Austrije iz Njemačkog saveza, jer njezin opstanak sada ovisi o eliminaciji njemačke prevlasti u zapadnim pokrajinama Monarhije.⁸⁴ U prosincu 1866. Kukuljević je opet ponovio svoju osudu mađarske politike, koja ne priznaje hrvatsku autonomiju, i založio se za neposredne pregovore s kraljem, tj. obnavljanje hrvatske politike iz vremena revolucije. Godinu 1848. Kukuljević je smatrao velikom i važnom za hrvatski narod, koji je tada srušio mađarsku prevlast i postavio temelje sadašnje autonomije.⁸⁵

Kukuljević je tada stalno isticao svoju hrvatsko-austro-slavensku orijentaciju. U govoru iz veljače 1866. istaknuo je da njegovo obaziranje na slavenske narode u zapadnim djelovima Monarhije vuče porijeklo iz ilirskog vremena i njegove mladosti. Svoju je tadašnju politiku, koja je polazila od potrebe čvršćeg povezivanja Hrvatske s austrijskim zemljama, temeljio na svojem slavenskom uvjerenju i nužnosti oslanjanja Hrvata na druge slavenske narode u Austriji.⁸⁶ Narodna politika u Hrvatskoj morala bi voditi računa o pravim interesima sva tri južnoslavenska “plemena” – Slovenaca, Hrvata i Srba – u Habsburškoj Monarhiji. Ta su “plemena” po sebi slaba i, osim donekle u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, pod tuđinskom upravom. Kukuljević je predlagao vraćanje na politiku iz revolucije 1848., kada su Hrvati sklopili “tiesni savez u načelu”, tj. kroz saborske zaključke, s ugarskim Srbima i Slovencima. Južni bi Slaveni opet trebali zajedno podržati očuvanje Austrije preuređene na federalističkim osnovama i s ravnopravnim etničkim odnosima.⁸⁷ Samo potpuna i ravnopravna federacija može značiti spas Austrije.⁸⁸

⁸³ Isto, str. 232–235.

⁸⁴ *Sviet*, 27.10.1866./172.

⁸⁵ *Dnevnik sabora ... 1865/7.*, str. 585–586.

⁸⁶ Isto, str. 235. Od ostalih saborskih pitanja treba spomenuti njegovo zalaganje za kompromisno rješavanje urbarijalnog pitanja (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 268).

⁸⁷ *Sviet*, 27.10.1866./172.

⁸⁸ Ivan Kukuljević, *Njekoliko politički spisah I. K. Sakcinskog*, Zagreb 1867., str. 7.

Kukuljević je 1860-ih godina kritizirao nastojanja mnogih srpskih publicista, novinara i političara da srpsko ime protegnu na gotovo čitav slavenski jug i na područje gdje Srba nikada nije bilo. Pisao je da su Hrvati i Srbi dva “plemena” jednog naroda u smislu da govore istim jezikom, koji svaki naziva po sebi, dok su ćirilica i latinica pisma koja ne prave razliku u živom govoru. Srbi uzalud pokušavaju Hrvate svesti na kajkavce i čakavce, jer “ime hrvatsko daleko za sobom ostavlja medje trojedne naše kraljevine”.⁸⁹ Hrvati s pravom zovu hrvatskim sve zemlje, koje su pripadale srednjovjekovnoj hrvatskoj državi i nema razloga smatrati, kako je činio Karadžić, da su Hrvati pred Turcima razbjegli i nestali. Hrvatsko je ime, piše Kukuljević, jednako slavno u povijesti kao i srpsko i nema razloga zašto bi Hrvati morali preuzeti tuđe, makar i srodno ime.⁹⁰ Štokavski je jezik po pučkom govoru jednako tako hrvatski kao i srpski, a u književnosti i puno više, jer su hrvatski pisci puno ranije njime pisali nego srpski.⁹¹ Ako Srbi uporno odbijaju neutralna imena, poput ilirskog ili slovinskog, pravedno je da i Hrvati više ističu svoje narodno ime.⁹² Kukuljević je u ljeto 1866. odbio izbor za člana novoosnovane Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Svoju je odluku objasnio time da se kod izbora previše uzimalo u obzir Hrvate, a premalo pripadnike drugih slavenskih naroda. Bugari su potpuno zane-mareni, dok je kod Srba trebalo uzeti u obzir Petranovića, Hadžića i još neke pisce. Kukuljević navodi da su Hrvati često s pravom Srbe korili zbog njihova “suvišnog fanatizma”, jer Hrvati i Srbi, sami za sebe, ništa veliko neće stvoriti, ali ne može se poreći da su se Hrvati, uključujući i njega, često obilato služili djelima srpske književnosti, posebno Karadžićevim zbornicima i rječnicima.⁹³

U prvoj polovici 1867. u Hrvatskoj i Slavoniji ubrzano se utiru putevi za dolazak na vlast produalističkog režima. U prvi tren Kukuljević se nastojao prilagoditi novim okolnostima. Suprotno općenitom javnom mnijenju, nastojao je provesti nalog Dvorske kancelarije o uvođenju opće vojne obveze od koje je Ugarska već bila izuzeta i prijeto podčinjenom činovništvu oštrim mjerama.⁹⁴ No to mu nije moglo sačuvati velikožupanski položaj, jer je njegovo neprijateljstvo prema mađaronima i dualizmu bilo dobro poznato. Većina velikih župana, koji su pristajali uz narodnjake, otpušte-

⁸⁹ Dragoljub. *Hrvatski kalendar za prestupnu godinu 1864.*, str. 50–52, 66.

⁹⁰ Isto, str. 58–59.

⁹¹ Isto, str. 63–64.

⁹² Isto, 65. Srpski publicist Paja Čavlović u jednom je pismu Vuku Karadžiću iz 1863. označio Kukuljevića kao “glavu tako prozване hrvatmanske ili srbožderske partaje”, ali već je Jaroslav Šidak istaknuo da takve “partaje” tada uopće nije bilo u Hrvatskoj, jer Stranka prava još uopće nije postojala niti joj je Kukuljević kasnije pripadao (Šidak, *Politička djelatnost*, str. 265–266).

⁹³ Kukuljević, *Njegov nekoliko politički spisah*, str. 3–8, Kukuljevićevo pismo 17.8.1866. U tom pismu Kukuljević navodi i neuzimanje u obzir više istaknutih Hrvata, poput Gaja, Vukotinovića, Bogovića, Demetra, Trnskog, Kuzmanića i drugih, koji imaju neprocjenjive zasluge za razvoj hrvatske kulture i književnosti.

⁹⁴ HDA, NV, kut. 72, br. 397. U to je vrijeme, u ožujku 1867., Kukuljević imenovan kraljevskim povjerenikom u Zagrebačkoj županiji sa svim ovlastima za provedbu naredbe o regrutaciji. Otpor toj naredbi zapravo je u Hrvatskoj značio otpor prema dualističkom poretku.

na je, među njima i veliki župan Zagrebačke županije. Kukuljević je vrlo loše gledao na unionistički režim Levina Raucha smatrajući da je riječ o “terorističkoj ustavnoj samovladi”. Unionisti se svuda razbacuju narodnim zastavama i govore o narodnim pravima, ali zapravo uvode “tudji duh i staro gospodstvo”. Kukuljević je tada osudio i vrhove Monarhije, koji čine razne kombinacije “kako da se na istoku narodni pokret zaprieči, a svaka mogućnost, da se sa iztoka pogaženi kod nas narodni duh in arodna idea uzkrini, za njeko barem vrieme satira”.⁹⁵ Nakon napuštanja položaja velikog župana Kukuljević se politički pasivizirao, ali ne zadugo. Početkom 1870-ih godina kritizirao je Hrvatsko-mađarsku nagodbu u jednoj njemačkoj brošuri. Tijekom 1870-ih i 1880-ih redovito je biran za člana Hrvatskog sabora i, iako je načelno osuđivao Nagodbu, smatrao ju je nužnim zlom i zalagao se za sprečavanje njezina kršenja. Zalagao se i za prevladavanje hrvatsko-srpskih sporova u zadnjim godinama života. Tijekom 1880-ih godina nije pripadao nijednoj političkoj grupaciji, ali simpatizirao je Neodvisnu narodnu stranku. Umro je u Puhakovcu 1889. godine.⁹⁶

⁹⁵ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Ostavština Franje Račkog, XII A 339/4, Kukuljević Račkom 24.8.1867.

⁹⁶ O kasnijim Kukuljevićevim političkim aktivnosti piše Šidak, *Politička djelatnost*, str. 269–276.

Tomislav Markus

Ivan Kukuljević in the Political Life of Croatia from 1843 to 1867. A Contribution to the Research into His Political Activity

Summary

The author analyses the political agency of Ivan Kukuljević-Sakcinski, Croatian political and cultural public worker, in the period between 1843 and 1867. Before the Revolution of 1848–1849 Kukuljević defended the municipal rights of the Triune Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia, and criticised the politics of Hungarian hegemony. During the Revolution Kukuljević advocated the independence of Croatia from Hungary and its linking with Austrian lands on the principles of Austroslavism and federalism. At the time of Bach's absolutism he was prevented from pursuing politics, but he worked on collecting historical documents and the beginnings of modern historiography in Croatia. After the renewal of constitutional life, he was a member of the Ban's Conference and the Great *Župan* of Zagreb County from the beginning of 1861 to the summer of 1867. He supported Art. XLI/1861 in the Croatian Diet of 1861: this spoke of the legal and real severing of all connections between Hungary and the Triune Kingdom, except in the person of the king, and made negotiations with the Hungarians conditional upon their acceptance of Croatian autonomy and territorial integrity. He also supported Prica's Declaration, which in principle accepted the existence of common affairs with the Austrian lands, but rejected any sending of the representatives to the Viennese Imperial Council (*Reichsrat*). Kukuljević was later a member of the Popular Independentist Party (*Narodno-samostalna stranka*), which tried to achieve an agreement with Vienna before that could be done by the Hungarians. He defended Croatian political autonomy and integrity also in the Diet of 1865–1867. He was removed from the position of Great *Župan* due to his political and anti-Dualist orientation.

Key words: Ivan Kukuljević, Croatia, Habsburg Monarchy, national autonomy